

Woord vooraf

De Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer (1906 – 1945) had een ambivalente relatie met de kerk. Groot geworden in een liberaal burgerlijk milieu, waar ‘kerk’ al gauw geassocieerd werd met kleingeestigheid en bekrompenheid, oriënteerde hij zich liever op de wereld dan op de kerk. ‘Wereld’ stond dan van huis uit voor Bonhoeffer voor kunst en wetenschap, politiek en cultuur in de meest brede zin van het woord. Dat was ook de wereld waarin hij zich als talentvol wetenschapper, begaafd pianist en geëngageerd deelnemer aan het publieke debat gemakkelijk bewoog. Zijn keuze voor de kerk werd aanvankelijk thuis ook niet zo begrepen. Wilde Dietrich zijn carrière voorzetten aan dit kleinburgerlijk instituut, zijn brede maatschappelijke horizon versmallen tot de bekommernis om het zielenheil?

De vrees van zijn familie bleek ongegrond. De ‘wereld’ bleef van het begin tot het einde Bonhoeffer’s theologische agenda bepalen. De sociale cohesie in de republiek van Weimar, de economische rechtvaardigheid en de vrede in de crisisjaren dertig, de vervolging van de joden in de tijd van het nazisme, de opbouw van een stabiele samenleving na het beëindigen van de oorlog – aan deze thema’s ontbrandde zijn theologisch engagement. Bonhoeffer is dan later ook bekend geworden als de theoloog van de mondige wereld.

En toch: geen ander modern protestants theoloog heeft zo veel over de kerk geschreven, zo’n belangrijke rol ook aan de kerk toegedacht als Dietrich Bonhoeffer. De kerk als ‘gemeenschap van heiligen’ vormde het onderwerp van zijn op 21-jarige leeftijd voltooide dissertatie: *Sanctorum Communio*. Met als inzet: de kerk is geen leerstuk uit de theologie, maar haar vooronderstelling. En met als centrale gedachte: ‘Christus existeert als gemeente’. Bonhoeffer werd een geëngageerd predikant in de Duitse Evangelische Kerk. En toen zijn kerk met het nazisme meeding en in verzet daartegen de Belijdende Kerk werd opgericht, was hij er als een van de eersten bij om daarin een leiding gevende rol te vervullen. Daarna raakte hij meer en meer in het politieke verzet betrokken (‘mijn op het wereldlijke gebied liggende activiteit,’ zoals hij dat verhullend noemt) en kwam daarvoor in de gevangenis terecht. Van de Belijdende Kerk blijft dan weinig meer over. Toch bleef hij aan de kerk in zijn theologie een centrale rol toekennen. ‘Kerk is alleen kerk als ze er voor anderen is,’ lezen we in de brieven die hij dan vanuit de gevangenis schrijft. We herkennen dan nog steeds dezelfde hoog opgeschroefde verwachting die Bonhoeffer ooit als 21-jarige van de kerk had: de kerk is er niet voor zichzelf, maar is er voor de wereld. Streef dus niet naar een maximum aan kerk, maar naar een minimum. Om de wereld tot echte wereldlijkheid te helpen is er echter wel een kerk nodig die de heilzame werkelijkheid van God vertegenwoordigt en betuigt. Het minimum aan kerk moet dus wel geconcentreerde kwaliteit hebben. De wereld kan niet zonder kerk; maar de kerk is er alleen om de wereld.

Juist die centrale en hoog gestemde rol die Bonhoeffer aan de kerk toekende in zijn theologie, maakt dat hij voortdurende met de ‘reëel bestaande kerk’ in aanvaring kwam. In kerkelijke kring, ook die van de Belijdende Kerk, werd hij algemeen als een ‘lastige buitenstaander’ ervaren. Al had zijn familie misschien een hautain vooroordeel tegen de Duitse lutherse kerk,

feitelijk leek zij toch veel op het kleinburgerlijke instituut dat zijn broers en zwagers zo verafschuwden. Kerk voor anderen? Met name de lakse houding van de kerk – ook de Belijdende - in de jodenvervolging vervulde Bonhoeffer met schaamte. ‘De kerk mag alleen gregoriaans zingen, als ze voor de joden schreeuwt’, had hij haar voor gehouden. En: ‘doe uw mond open voor de stomme’. Tevergeefs. De kerk is een op zich zelf en zijn eigen zelfhandhaving gerichte instituut, moet Bonhoeffer dan ook zelf in zijn brieven uit de gevangenis constateren. Deze ambivalente mix van hoge verwachting en diepe teleurstelling tekent Bonhoeffer’s houding tegenover de kerk tot het einde toe.

Iets van die ambivalentie herkennen we ook bij Gerard Dekker. Met Bonhoeffer overtuigd van de dienende rol die de kerk als ‘kerk voor anderen’ in de samenleving heeft te spelen, is hij tegelijk een kerkcriticus. De ‘reëel bestaande kerk’ – voor de gereformeerde Dekker nu de Protestantse Kerk in Nederland - schiet zijns inziens immers tekort bij het vervullen van haar missie. Zij is, als bedreigde minderheid in een seculiere omgeving, teveel op zichzelf en haar eigen voortbestaan gericht. Voor die kerk wil ook Dekker graag de rol van ‘lastige buitenstaander’ op zich nemen. Want hij is er van overtuigd dat het niet alleen anders moet, maar ook anders kan. In zijn visie op de rol van de kerk in wereld blijft Dekker immers de godsdienstsocioloog die hij van professie is. Hij velt geen moreel of spiritueel oordeel over de kerk, maar beschrijft helder hoe ze door de manier waarop ze is georganiseerd niet goed is toegerust voor haar dienende taak in de wereld. Bonhoeffer is hem daarbij van grote waarde. Vanuit de geloofsovertuiging die Dekker deelt met Bonhoeffer dat de kerk er niet voor zichzelf is, zocht Bonhoeffer naar de concrete gestalte van kerk die bij die overtuiging past. Ook Bonhoeffer bezat – zeldzaam onder theologen - de passie voor de empirie die de sociale wetenschapper drijft. ‘Een dogmatisch onderzoek naar de sociologie van de kerk,’ luidde reeds de ondertitel bij zijn dissertatie. Hij zocht naar een kerkbegrip dat de kerk (Christus als gemeente existierend!) tegelijk als *zichtbaar* instituut serieus zou nemen.

Dekker is door dezelfde interesse gedreven. Hij maakt daarom graag een omweg via Bonhoeffer om zijn vraag te beantwoorden: hoe zou de kerk vandaag – in concreto: de PKN – georganiseerd moeten worden om haar taak en missie optimaal te kunnen vervullen? Hij staat daarmee in een goede traditie van het Nederlands Bonhoeffer onderzoek, dat nooit doel in zichzelf is, maar altijd vraagt naar wat we vandaag met Bonhoeffer kunnen. (*Werken met Bonhoeffer*, was ooit de titel van een publicatie van het Bonhoeffer Werkgezelschap Nederland.) Hij is daarin bescheiden. Zijn boek presenteert hij allereerst als een reconstructie van ‘wat ik denk dat Bonhoeffer bedoeld heeft’. Maar met de hem kenmerkende transparantie is Dekker dan in staat om het - wat hij noemt - ‘caleidoscopisch beeld van kerk’ dat Bonhoeffer in zijn fragmentarisch gebleven theologie schetst, op orde te brengen. Dekker brengt een verhelderend onderscheid aan in diens kerkbegrip, door daarbinnen de kerk als ambt (van de verkondiging) te onderscheiden van de kerk als gemeenschap (de zichtbare organisatie) en van de kerk als gestalte van Christus (die ook anoniem kan blijven). Actuele discussies over de scheiding van kerk en staat en het publieke spreken van de kerk kunnen met dat onderscheid geholpen zijn.

Bij alle sociologische verheldering blijft ook voor Dekker echter de geloofsspanning in het kerkbegrip gehandhaafd. Het goddelijke ambt van de kerk is het om de samenleving (waaronder in het bijzonder de overheid) profetisch te herinneren aan haar taak vrede te stichten en recht te handhaven. Haar aardse, diaconale taak is het om in het verlengde daarvan een positieve bijdrage aan de samenleving te leveren. Dat laatste is echter geen taak van het kerkelijke instituut, maar van individuele christenen die als deskundigen midden in de wereld staan. Dekker heeft in dit verband een kritische noot te kraken met het huidige kerkelijke beleid, dat dit onderscheid zijns inziens onvoldoende maakt. De landelijke kerk eigent zich zelf te veel de rol toe die plaatselijke gemeenten en individuele christenen hebben te vervullen. Daar komen ongelukken van, aldus Dekker. Want 'in grote delen van het kerkelijke leven overheerst een conservatieve en remmende houding tegenover veel ontwikkelingen in de wereld.' Op die houding zitten gemeenten en individuele christenen die midden in de mondige wereld willen staan, niet te wachten. Deze verwarring van rollen verlamt de kerk en maakt haar als geheel wereldvreemd. 'Het kardinale punt: een kerk in staat van zelfverdediging, geen durf om zich in te zetten voor anderen.' Zo luidde het oordeel van Bonhoeffer in de gevangenis over zijn kerk. Of sprak hij ook over de kerk anno 2006? Dekker werpt met zijn boek een ongemakkelijke vraag op.

Frits de Lange